

Palágyi Menyhért

Érzet és valóság

*A német eredetiből fordította és magyarázó jegyzetekkel,
kommentárokkal ellátta: Székely László (MTA BTK Filozófiai
Intézet)*

In
Észlelés és fantázia
Válogatás Palágyi Menyhért írásaiból

Szerkesztette
Bogdanov Edit – Székely László

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című,
K104643 számú OTKA-kutatás keretében, az OTKA támogatásával készült.

Az itt következő szöveg **a kiadói korrektúra előtti** változat. **A fordítást és az ahhoz csatolt kommentárokat, jegyzeteket a szerzői jogi törvény védi!** Kérjük a Gondolat Kiadónál megjelenő végleges kiadás alapján, a szerző, a fordító, a tartalmazó kötet, a cím és az oldalszám pontos megadásával hivatkozzon rá vagy idézzon belőle. Köszönjük!

4.

Érzet és valóság

(Empfindung und Wirklichkeit)

Ausgewählte Werke von Prof. Dr. Melchior Palágyi. Band II. *Wahrnehmungslehre.*
Beiträge zur Metaphysik der Physik. Mit einer Einführung von Dr. Ludwig Klages.
Leipzig.

Verlag von Johann Ambrosius Barth: 1925, 1–13. o.

Fordította és értelmező kommentárokkal, jegyzetekkel ellátta:
Székely László MTA BTK Filozófiai Intézete

Szerkesztői jegyzet:

Palágyi alábbi, gondolatokban gazdag és ma is aktuális kérdéseket feszegető írását válogatott műveinek második kötete alapján közöljük, s nincs információnk arról, hogy az valaha is megjelent volna önálló tanulmányként. Ezért keletkezése időpontjának tekintetében csak találgathatunk, de valószínű, hogy 1907 előtti műről van szó, hiszen a vitalizmus tematikája még nem jelenik meg benne. Ami az írás tartalmát illeti, az két nagy témát érint: egyrészt a modern ismeretelméletet, melyet kultúr- és gondolkodástörténeti kontextusba helyezve elemez kritikailag; másrészt az érzékelés és az észlelés viszonyát. Ezen utóbbit taglalva a filozófus a (matematikai értelemben véve is) folytonosnak tekintett külvilágot és az ugyanilyennek tekintett érzékelés folyamatát a szellemi-tudati természetű észlelés szakaszos-pontszerű, „pulzáló” jellegével állítja szembe. Mivel ez az elmélet az olvasóban kételyeket ébreszthet, illetve túl elvontnak vagy spekulatívnek tűnhet, annak érdekében, hogy ez a benyomás ne fedje el a tanulmány még ma is aktuális gondolatait és problémafölvetéseit, az alábbiakban megfogalmazunk néhány rövid észrevételt.

i) Palágyi itteni fejtegetései és problémafölvetései akkor is érvényben maradnak, ha az érzékelés folyamatának folytonosságára vonatkozó tézist elvetjük. Mondanivalójának lényege ugyanis az érzékelés és az észlelés közötti aszinkronitás, azaz az az állítás, hogy az érzékelés folyamatának időbeli lefolyását nem követik – nem követhetik – az észlelés aktusainak annál jóval lassúbb sorozatai. Ez pedig olyan tény, amelyet mindenkor átélünk, ha akár a moziban, akár a televízióban vagy éppen számítógépünk vagy mobiltelefonunk kijelzőjén mozgóképet szemlélünk. Ahhoz ugyanis, hogy a gyorsan pörgő állóképek hatására a mozgókép élménye keletkezzék bennünk, szükséges, hogy érzékeljük az állóképeket. Ugyanakkor, ha észlelőképességünk elég gyorsan követné érzékelőképességünket – azaz szinkronban volna vele –, nem mozgóképet, hanem csak állóképek sorozatát látnánk. S valójában ma sem tudjuk pontosan, miképpen lesz észlelésünkben mozgás az egymásra következő állóképek sorozatából. Más kérdés, hogy ezt természetesnek, magától érthetődőnek véve föl sem vetődik bennünk, hogy itt mély talánnal szembesülünk. S Palágyi itteni elemzései erre nyitják föl szemünket.

ii) Ugyancsak fontos, hogy Palágyi az érzékelés és az észlelés megkülönböztetése során az előbbi kiveszi a szellemi-tudati tevékenységek közül, hiszen ezzel messzemenően megelőzi a mai lélektan és megismeréstudomány szemléletmódját és eredményeit. Az érzékelés folytonosságának és az észlelés szakaszosságának szembeállítására erős érvként szerepel nála e tétel mellett, ám érvelése akkor is jól működik, ha a folytonosság és a pontszerűség radikális (és az általa kifejtett formában kétségen kívül némileg spekulatív) tézist nem fogadjuk el, hanem azt az előbbieken jelzett aszinkronitás nehezen kétségbe vonható tényével helyettesítjük.

iii) Jelezzük azt is, hogy az érzékelés folyamatának, illetve az érzetek folytonosságának tana egyáltalában nem oly spekulatív vagy elhibázott, mint amiképpen ez egyes szaktudományok szempontjából ma tűnhet, hanem valós és mindmáig megválaszolatlan kérdések sokaságát rejtí magában. Palágyi itt valójában a „repülő nyíl” Zénón-féle paradoxonjának mélyén rejlő problémát veti föl az ismeretelmélet kontextusában. E paradoxont ugyanis a fizika nem oldotta föl, és a modern időelméletek sem képesek a változást, az „itt és most létező”-nek múlttá (azaz már nem létezővé), valamint a jövő „itt és most”-tá (azaz a még nem létezőből létezővé) válását kezelni. S a repülő nyíl valójában éppen ez utóbbinak, az időnek és nem a mozgásnak a paradoxonja: arról szól, hogy egy mozgó jelenség sohasem lehet itt és most, mert azon nyomban múlttá válik helyzete, és átadja helyét egy még nem valóságos újabb elhelyezkedésnek. Hiába képes a matematika – illetve a matematikai fizika – a mozgást és az időbeni változást folytonos függvények segítségével modellálni, és hiába képes ennek nyomán helyes előrejelzéseket kiszámolni a fizikai entitások jövőbeli megfigyelhető állapotára, helyzetére és viselkedésére, ez a probléma a mélyben továbbra is megmarad (s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy e fizikai-matematikai modellek egyáltalában nem azonosak a természeti valósággal magával).

iv) Ezzel együtt nem hallgathatjuk el, hogy Palágyi e tanulmánya tartalmaz egy kijavítandó állítást, mely a gondolatmenet „túlhajtottság”-ából adódik. Nevezetesen, az érzékelés és az észlelés különbségének tagadása, illetve annak elfogadása, hogy minden ismeretünk forrása pusztán az érzetekből fakad – Palágyi nézetétől eltérően –, egyáltalában nem ássa alá a tudományos kutatás értelmét. Egyrészt az előbbi álláspont sem zárja ki azt, hogy olyan entitások létezésére következtessünk érzeteink rendszere alapján, amelyek maguk soha nem válnak érzékelhetővé, és ezért akkor sem volnának észlelhetők, ha észlelőképességünk végtelenül gyors volna. Másrészt – és ez a fontosabb, mert ez még a pozitívista filozófia keretében is elfogadandó – az érzetek rendszerét, egymásra való következtetésének szabályait ez esetben is tanulmányozhatjuk; föltárhathatjuk ezek törvényszerűségeit, és törekedhetünk az érzékileg is tapasztalható világ jövőbeli viselkedésének előrejelzésére.

Székel László

1. Ha az ismeretelmélet fejlődéstörténetére mintegy madártávlatból tekintünk, azt találjuk, hogy az emberi értelemre vonatkozó vizsgálódás két egymással ellentétes irányzatra válik

szét. Tudniillik megragadhatjuk az értelmet ott, ahol az még nem tevékeny, hanem csupán készítetve van a tevékenységre: az érzéki benyomásoknál vagy érzeteknél (az impresszióknál, illetve szenzuális behatásoknál); ám ott is találkozhatunk vele, ahol gondolatainkat vagy tudásunkat érzéki fogható jelekkel, különösen nyelvi és mimikai jelekkel fejezzük ki. Mármost érdekes látni, hogy az antik-hellén ismeretelmélet, legalábbis amiként azt halhatatlan képviselői, Szókratész, Platón és Arisztotelész kifejlesztették, túlnyomóan szimbolikus jelleggel bír, azaz érzékelőtevékenységünk¹ vizsgálata benne jobbra a háttérbe szorul, hogy e helyett annál nagyobb igyekezettel állítsa szemünk elé nyelvi szimbólumaink tartalmát, és törekedjék egy fogalom- vagy ideatan kidolgozására. Ezzel szemben az újkor, bár arra törekszik, hogy a régiek fogalmi logikáját átvegye és továbbfejlessze, mégis védekezően, sőt, ellenségesen áll vele szemben, és értelmünk vizsgálatát elsősorban érzékelőtevékenységünkre szeretné alapozni. Amíg a régiek a *szimbólumok logikáját*² építették föl, addig az újak inkább egy *impresszionista ismeretelmélet*ből indulnak ki.

Jelen munka célja, hogy a maga ismeretelméleti rendszerét e középponti jelentőségű tudomány eddigi fejlődésének történelmi háttérét figyelembe véve mutassa be, s nem csupán azért, hogy a történelmi kritikai megvilágítás révén a saját gondolatmeneteket a lehetőség szerint élesen és plasztikusan kidolgozhassa, hanem megfordítva, azért is, hogy ahol csak lehetséges, a saját ismeretelméleti kutatás fényében magát az ismeretelmélet egész történetét – vagy legalábbis annak fő vonalait – új megvilágításba helyezze. Tisztán teoretikus szempontból a legcélszerűbb az volna, ha a régiek szimbólumlogikájának egzakt tárgyalásával kezdenénk, ám a modern olvasó szellemi beállítódása azt kívánja, hogy az újkori impresszionista ismeretelmélet tárgyalását helyezzük az előtérbe. A modern olvasó gondolkodását ugyanis oly mértékben átítatja az impresszióknak, a szenzuálisnak, illetve az érzeteknek az elmélete, hogy csaknem lehetetlen másképpen szót érteni vele, mint hogy érzékelőtevékenységünk vizsgálatát tesszük meg minden ismeretelméleti vizsgálódás kiindulópontjává.

Honnan ez a forró vágy az érzetek elmélete iránt? E vágy bensőségesen összefügg újkori kultúránk alapvető jellegével. Az újkori kultúra főképpen abban különbözik minden elődjétől, hogy korlátlan vágy tölti el a természeti erők fölötti uralom iránt. Arra vágyik, hogy az egész Földet lehetőség szerint oly módon gyúrja át, hogy az az emberi nem egyetlenegy, jól fölszerelt, a legújabb divatnak megfelelő uradalmává váljék, és hogy valamennyi természeti erőt ugyanezen emberi nem jól képzett testőrségeként és háziszolgásként működtethesse. Elsősorban ez a túláradó intellektuális hatalomvágy az, amit „modern”-ként kell megjelölnünk, és ami által az utóbbi öt évszázad kultúrája minden korábbi kultúrától a legátfogóbb módon különbözik.

Persze az emberi kultúrák mindenkor bizonyos fölényben voltak természeti környezetükkel szemben. Ám még egyetlenegy kultúra sem törekedett olyan mértékben arra, hogy a természet fölé kerekedjék, mint a mienk, és egyetlenegy sem merészelte még a legmagasabb rendű természeti erőket, így az elektromosság, a hő és a fény mindenén átáramló erejét is mintegy a háziállatokhoz hasonlatosan céljainak szolgálojává tenni. Az ókor nagy mechanikusáról, *Archimédesz*ről fönmaradt, hogy szégyellte azokat a nagyszabású gépezeteit, amelyekkel Szirakuzát védelmezte, mivel a tudomány minden gyakorlati

¹ „Empfindungsleben”. A szokásos német szóhasználatnak („érzelmi élet”, „lelki élet” – „Gefühlsleben”, „Seelenleben”) megfelelő magyar fordítás (érzéki élet) nyilvánvalóan félrefordítás volna, hiszen itt Palágyi egyértelműen a filozófiai értelemben vett „Empfindung”-ra, azaz az „érzet”-re gondol, és így „Empfindungsleben” alatt az érzékelő tevékenységet érti. Míg a magyarban nyelvben gyakran használjuk a „lelki élet”, illetve a „szellemi élet” kifejezéseket, az „érzéki élet” egészen mást jelent. Az „érzékelő élet” tartalmilag már jó volna, de stilisztikailag furán hangzik, ezért fordításként az „érzékelőtevékenység”-et választottuk. (A fordító megjegyzése.)

² Eredetiben „symbolische Logik”, azonban a magyar „szimbolikus logika” kifejezés a Frege és mások nyomán kialakult modern logikai és matematikai diszciplína megjelölésére szolgál. (A fordító megjegyzése.)

alkalmazását a tudomány leértékelésének tartotta. Mennyire másként gondolkozott erről a dolgról a modern tapasztalati filozófia apostola, Francis *Bacon*! Ő egyébként nem volt Archimédész, a gépek építése sem tartozott – már csak az ehhez szükséges matematikai belátás hiánya miatt sem – erős oldalához. Ezt helyettesítendő azonban a nagy Archimédész (mint amiképpen egyáltalában az ógörög elméleti filozófia) hamis szégyenérzete teljeséggel távol állt tőle. A klasszikus görög szellem számára a tudás tisztán öncél volt, a legfőbb szellemi jó, a boldogság boldogsága. A modern kor gyermeke, Bacon számára ezzel szemben „a tudás hatalom”. Azaz eszköz a természet fölötti uralomhoz. Ő a tudás iránti emberi törekvéssel szemben is megmaradt annak a politikusnak, aki egész lényé szerint volt. Mélyre látó politikai bölcsességgel fölismerte, hogy a modern emberi szellemet a természet erőinek leigázására irányuló új típusú hatalmi vágy ragadta magával, és hogy a tudást magát nem csupán kora, hanem az eljövendő évszázadok is e hatalomvágy megvalósításának eszközként fogják kezelni.

Igy személyesíti meg Bacon a modern emberiség legemelkedettebb hatalmi igényét: a vágyat, hogy a természet erőit megismerésük révén szolgálóivá tegye. Ez a vágy már oly mértékben eltöltött bennünket, hogy immár a természeti erők baconi túlszárnyalására törekszünk még akkor is, ha magunk fáradtságot sem fordítunk arra, hogy Bacon szellemiségét az ő munkáiból ismerjük meg. Röviden: Bacon vérünkben rejtekezik, és ezért hajlunk minden porcikánkban arra, hogy a tudást a tapasztalattal (a megfigyeléssel és a kísérlettel) tegyük egyenlővé. Mivel azonban tapasztalatot csak az *érzetek* segítségével szerezhethetünk, semmit sem találunk természetesebbnek annál, mint hogy az emberi megismerés (vagy tapasztalat) tudományát az érzetek elméletével kezdjük. A baconi gondolkodásmód elkerülhetetlenül az impresszionista ismeretelmélethez vezet, és a történelem ténylegesen is azt mutatja, hogy az angol filozófia Bacon hatására elsősorban egy impresszionista ismeretelmélet kidolgozására törekedett.

Ez az impresszionista (szenzualista, pszichologista) ismeretelmélet történelmileg *Locke*, *Berkeley* és *Hume* azon három fő művében került kifejtésre, melyek mindegyike az emberi értelmet tette meg vizsgálódásának tárgyául, és amely művek egymással olyannyira összefüggésben vannak, hogy úgy tűnik, mintha egyetlen egy gondolatra volnának kihegyezve; nevezetesen arra az alapvető gondolatra, hogy érzeteinket megismerésünk lényegi elemi alkotórészeiként kell tárgyalni. Jóllehet, az emberi értelemről szóló ezen három modern értekezés igen különböző egyedi jegyekkel bír, és egyúttal igen különböző végeredményre jut, ám abban a meghatározó alaptendenciában, hogy lehetőleg minden tudást érzéki elemekben oldjon föl, mégis oly mértékben megegyezik, hogy ugyanazon vezérmotívum változataiként tekinthetünk rájuk. Az olvasó hasznára válhat, ha a modern szenzualista ismeretelmélet e három fő művét egymással összevetve tanulmányozza, mert ezáltal élvezettel figyelheti meg azt, hogy egy adott filozófusnál fölvetődő gondolatot a filozófus követői miképpen gondolnak végig. Amit a szeretetre méltó és derék Locke még csak elrejtett és az általános emberi értelemmel összhangban tudott tételezni, az *Berkeley*-nél és *Hume*-nél már kérlelhetetlen világossággal, sőt metsző disszonanciával lép föl, és megismerjük náluk annak a modern forradalmi törekvésnek teljes hatókörét, amely minden erejével a megismerőtevékenység és az érzéki funkciók közötti különbség elmosására törekszik.

2. Az az impresszionista forradalom, amely *Locke* Esszéjében rejtekezik, teljesen leplezetlenül abban jut kifejezésre, hogy az angol filozófus az érzeteket (sinnliche Empfindungen) az „ideák” névvel jelölte meg, és ily módon az érzékelés folyamatait szellemi aktusokként, lelki³ tevékenységekként jelenítette meg. Mi már oly mértékben hozzászoktunk

³ Itt *Palágyinál* a „seelische Tätigkeiten” kifejezés szerepel. Azaz a „seelisch”-t az érzékivel szemben kifejezetten a szellemire vonatkoztatja, ugyanúgy, mint ahogy ebben az összefüggésben máshol a „pszichikai” kifejezését használja. Később a *Raum und Zeit* című írásában ez megváltozik, és a „seelisch” immár a

az érzéki funkció és a szellemi tevékenység ezen összekeveréséhez, hogy azt a forradalmi újítást, amely az érzeteknek ideákká történő Locke-féle átkeresztelése tartalmaz, észre sem vesszük, sőt már mint valami magától értődőt fogadjuk el. Ez azzal van összefüggésben, hogy Locke „ideái”-t „képzetek”-ként („Vorstellungen”) fordítjuk le, azaz egy olyan kifejezéssel, amely nem utal oly határozottan a szellemi tevékenységre, mint a Locke-féle ideák teszik. Egy „képzet” mindamellett, hogy érzéki funkció terméke is lehet, másik oldalról a „fogalom” kifejezéssel is azonos jelentésűvé tehető, amennyiben a „fogalmak”-at mint „absztrakt képzetek”-et értelmezzük. Így a „képzet” szó különösen alkalmas arra, hogy elrejtse azt az impresszionista forradalmat, amely az érzetek és a szellemi cselekedetek (értelmi aktusok) közötti különbséget ki szeretné törölni a világból. A modern filozófia nem alkotott még egy oly mértékben karakterisztikus terminust, mint amilyen a „képzet” kifejezés, melynek bő leple alatt a fogalmak és az érzetek egyaránt jól megbújhatnak, és amely kifejezetten azzal a páratlan hajlammal rendelkezik, hogy az érzéki funkció és a megismerőtevékenység különbözőségét illetően félrevezessen bennünket. Éppen azért, mert a „képzet” kifejezés ily kitüntetett funkcióval bírhat, látjuk azt, hogy az impresszionizmus az érzetektől mindenütt azonnal a „képzetek”-hez tér át, hogy ily módon – legalábbis látszat szerint – némileg több szellemi jelleget kölcsönözzön fogalmainak. Ennek során azonban kitart amellett, hogy a képzetek nem mások, mint érzetek összegzései, és így a „képzetek” modern filozófiája finom átmenettel az „érzetek” tiszta filozófiájában oldódik föl. Szükség esetén ugyanakkor az érzetek filozófiája észrevétlenül fölveheti a „fogalmak filozófiájá”-nak képét is, mivel – mint amiképpen láttuk – a „képzet” terminus jelentheti éppenséggel azt is, amit egyébként a „fogalom” kifejezéssel szoktunk jelölni. Így a „képzet” kifejezés szerencsés köztes pozíciót foglal el az „érzet” és a „fogalom” között, és ezért ugyanoly könnyen átjátszhatja magát az előbbibe, mint amiképpen az utóbbiba. Aki a „képzet” kifejezést ügyesen tudja kezelni, az az egyik pillanatban mint érzetfilozófus (impresszionista, szenzualista), míg a másikban viszont már mint fogalomfilozófus (racionalista, szimbolista) jelenhet meg, és a két ellentétes filozófiai tábor közötti közvetítőként állíthatja be magát. Ezért tehát célszerű, ha minden olyan elhivatott „közvetítő”-re gyanakvással tekintünk, aki két ellentétes filozófiai irányzat között szándékozik közvetíteni, mert kérdéses, hogy művészete vajon nem abban a fortélyban rejlik-e, amelynek révén egy olyan köztes kifejezéssel, mint például a „képzet”, egyszer az egyik szélső értelem (lásd: érzet), máskor a másik szélső értelem (lásd: fogalom) között ide-oda játszik. A képzet nevezetes terminusával majd még mélyrehatóbban kell foglalkoznunk; most viszont visszatérünk ahhoz a fordulathoz, amelyet Locke az új filozófiában előkészített, amennyiben az érzeteket ideákként – és ami a fő dolog, *egyszerű ideákként* – törekedett elélni tární. Locke ezzel nem kevesebbet kíván állítani, mint hogy érzeteink a legegyszerűbb gondolataink, és hogy ezekből az egyszerű alapgondolatokból származnak pusztán összetétel révén azok a magasabb rendű vagy bonyolultabb gondolatok, amelyekkel a külvilágot leíró összetett ideákként rendelkezünk. Könnyen beláthatjuk, hogy mi vezethette Locke-ot ehhez a fölfogáshoz: az érzetek a világban ismert valamennyi dolog közül a legismertebbeknek tűnnek számunkra, és így semmit sem tartunk fölöslegesebbnek, mint hogy az olyan kifejezések értelmét, mint kemény, puha, meleg, hideg, vörös, zöld stb. további szavak segítségével még világosabbá tegyük (vö. Esszé, II. könyv 4. fejezet, 6. §). E nézet szerint tehát további fölbontathatatlanságuk okán érzeteink volnának a legegyszerűbb gondolataink, úgyhogy a külvilágra vonatkozó minden további gondolatunkat ezekből az alapgondolatokból vagy érzetektől összeállítottként kellene fölfognunk. Ez az *érzeteink elemi és eszmei jellegét*

szellemivel szembeállított, a „vitális” korábbi fogalmával ekvivalens értelemben jelenik meg. Az itteni értelemben a „seelisch” a *Raum und Zeit*-mél korábbi *Természetfilozófiai előadásokban* és *A fantázia elméletében* sem szerepel már, hanem Palágyi a szellemre utalva helyette már mindig következetesen a „pszichikai”-t használja. Ez arra utal, hogy a jelen tanulmány ezen utóbbiak előtt született meg, amikor még Palágyi terminológiája e tekintetben bizonytalan volt. (A fordító megjegyzése.)

egyszerre állító fölfogás a modern pszichológia egyik alapvető dogmájává vált, amely abban jut kifejezésre, hogy az érzeteket a modern lélektani művek mint „elemi pszichikai funkciók”-at tárgyalják. E fölfogás atyjaként Locke-ra tekinthetünk, akit egyébként minden filozófiatörténész általában a modern pszichológia atyjaként tárgyal. (Vö. pl. Windelband: *Geschich. d. neueren Philos.*, Band I. 241–245.)

A Locke-féle fölfogással szemben az lesz a föladatunk, hogy megmutassuk: érzeteinknek egyáltalában nincsen eszmei, gondolati jellegük. Annak érdekében viszont, hogy ezt bebizonyítsuk, előbb arra kell rámutatnunk, hogy az érzetek természete egyáltalában nem egyszerű, hanem összetett világunk legösszetettebb entitásaként kell tárgyalnunk őket.

Minden érzet történés, mely mint ilyen időben zajlik le, és igénybe vesz egy adott időtartamot. Ha erre gondolunk, rögtön világossá válik, hogy minden érzetet olyan időbeli szakaszokból vagy fázisokból állóként kell elgondolnunk, amelyek száma a határtalanba tart. Természetesen a valóságban azokat a legkisebb időbeli szakaszokat, amelyekből minden érzet összetevődik, nem tudjuk egymástól megkülönböztetni, ám éppen ezért van nagy jelentősége annak, hogy észlelőerőnk e korlátozottságának világosan tudatában legyünk. E célból elsőként azokra az érzetsorokra kell gondolnunk, amelyeket mozgó élőlények, mondjuk egy lebegő pillangó, egy vágató ló vagy egy ugró ember keltenek bennünk. Sohasem vagyunk képesek arra, hogy szemünkkel valamely mozgás összes fázisát kövessük, aminek következtében például az ugró emberről készült fotografikus pillanatfölvételek valamiféle idegenjellegűséget és ismeretlent tartalmaznak számunkra, és ami leginkább abban jut kifejezésre, hogy egyetlen festő sem engedheti meg magának, hogy az ugró embert olyan pozíciókban mutassa be, mint amiképpen őt a pillanatfölvételeken látjuk. Természetes tekintetünk számára a mozgás egyes fázisai oly mértékben összefolynak, hogy nagyon kicsiny időbeli szakaszainak szükségképpen teljesen rejtve kell maradniuk előttünk.

Érzékelőtevékenységünk legjelentősebb tényeinek egyike, hogy *a nagyon kis időszakaszokban lezajló történés számunkra rejtve marad*. Szeretnék itt röviden a színes pörgettyűvel végzett ismert kísérletre utalni. Ha észlelőerőnkkel képesek volnánk arra, hogy belépjünk az ezredmásodpercek alatt lejátszó folyamatok világába, akkor a pörgettyű különböző színű szektorai még nagyon gyors forgás során sem olvadhatnának egybe. Ha rendelkezni azzal az adottsággal, hogy a természeti eseményeket tetszőleges kis időbeli szakaszokig követni tudjuk, úgy az olyan egybeolvadások, mint amelyek a forgó színes pörgettyű által keletkeznek, egyáltalában nem létezhetnének.

Szükséges volna tehát egyszer a legalaposabban tudatosítani, hogy mindaz, ami a szemünk előtt történik, bármennyire is szeretne figyelmünk foglalkozni vele, az egyre kisebb és kisebb időintervallumokon belül észlelőképességünk számára teljesen rejtve marad. Ugyanis nem csupán a mozgó, hanem az úgynevezett nyugvó jelenségek is elrejtik előlünk mozgásuk vagy nyugalomuk legkisebb időbeli fázisait. Ha például egy falon lévő vörös foltra egy másodperc hosszan tekintünk, akkor többnyire egyáltalában nem jut el tudatunkig, hogy ez a másodperc mérhetetlen mennyiségű történést, tudniillik a vörös szín érzetének folyamatos gerjesztését foglalja magában, és mesterséges eszközhez kell folyamodnunk annak érdekében, hogy meggyőződjünk erről a kérdéses másodperc alatt lezajló folytonos történésről. El kell ismernünk, hogy persze egy másodperc alatt szemünket többször is lecsukhatjuk és fölnyithatjuk, és így a nyugvó vörös színfoltról nemcsak egyszeri, hanem kétszeri vagy háromszori érzetünk is keletkezhet. Nincs szükségünk tehát egy teljes másodpercre ahhoz, hogy a színfoltról érzet alakuljon ki bennünk, hanem már a másodperc fele vagy harmada alatt is keletkezik ilyen. Ennek ellenére az érzetnek a másodperc alatti kétszeri vagy háromszori megismétlődéséből semmit sem veszünk észre, s úgy tűnik számunkra, mintha annak végén a vörösnek még mindig ugyanaz az érzete volna jelen, amely a másodperc elején már adva volt. Az érzet – hogy úgy mondjuk – „befagyott”: egy *álló érzet* jelenlétének sajátos illúzióját kapjuk. Mármost világfölfogásunk számára nagy jelentősége van annak, hogy ezen az illúzión

túllépünk, és belássuk, hogy minden érzetfolyamat folytonosan áramló történés, tehát hogy még egy nyugvó vörös színfolt észlelése is csupán azért lehetséges, mert annak érzete a másodperc folyamán folyvást megújul. Sajátos módon azonban az érzet e folytonos megújulásából nem veszünk észre semmit sem, mivel annak parányi és legparányibb időintervallumaiba természetes észlelőerőnk segítségével nem tudunk behatolni. Ha tehát megengedtük, hogy több olyan érzethullámról beszéljünk, amelyek egy nyugvó vörös színfoltból egy adott másodperc alatt indulnak ki, akkor el kell ismernünk azt is, hogy e hullámok egymásra következése gyakorlatilag elvész számunkra. Érzékelőtevékenységünk ezen alapvető tényére már rámutattam *A tér és az idő új elmélete* című munkámban (26. oldal), s ott azt a metaforikus kifejezést alkalmaztam, hogy az érzet egy adott fázisa „elfödi” a másikat.⁴ *A logika válaszáton* című könyvemben (391–395. oldal) e tényállást úgy fejeztem ki, hogy a nyugvó színfolt érzete híján van az időbeli pulzálásnak, vagyis hogy mi magunk képtelenek vagyunk a vörös egyedi érzethullámaint egymástól időbelileg megkülönböztetni és időbeli egymásutániségükben megragadni. „Egy vörös színfolt tűz érzethulláma ugyanúgy csak egyetlenegy érzetét adja a nyugvó színfoltnak, mint száz egymásra következő érzethullám. Minden fáradságunk annak érdekében, hogy az érzethullámok, illetve azoknak időbeni egymásra következése megjelenjenek számunkra, teljeséggel hiábavaló. Ezen időbeli egymásra következés tekintetében vakok maradunk.”

Mindezzel csak azt akartam mondani, hogy *nyugalomban lévő érzetek nincsenek, mivel minden érzékelés állandóan áramló történés*. Ha a homályos Hérakleitosz nevezetes mondatát, mely szerint „nem léphetünk be kétszer ugyanabba a folyóba, mivel a belépőre mindig újabb és újabb víz árad”⁵, vizsgálat alá vetem, akkor annak tulajdonképpeni igazságtartalmát nem másként ragadhatom meg, mint érzeteink nyugalom nélküli, föltarthatatlan áramlását. És ha egyszer úgy fogjuk föl az érzeteket, mint történések állandó időbeli áramlását, akkor a modern lélektan az a locke-i alapdogmája is megsemmisül, mely szerint az érzetek valamiféle egyszerű dolgok volnának. Amennyire biztos az, hogy a másodpercet elgondolhatjuk úgy, mint ami tetszőlegesen sok időbeli részre osztható föl, oly biztosan kell bármely érzetet, mely másodpercnyi vagy más tetszőleges időtartammal bír, tetszőlegesen sok időbeli szakaszból összetettként elgondolnunk.

3. A modern lélektanban az érzetek *egybeolvadásának* fogalma *Herbat* óta jelentős szerepet játszik. Ezzel együtt is még mindig nem olyat, mint amily valójában megilletné. Az érzetek maguk ugyanis, amelyeket a mai lélektan valamiféle *egyszerű*, tovább nem bontható elemeknek tekint, nem mások, mint egymásba olvadt részek összessége. Úgy tűnik, hogy a modern kutatók egész sora ehhez a fölfogáshoz közelít, s különösen napjaink egyik legeredetibb pszichológusánál, *H. Cornelius*nál találok kezdeményezéseket a Locke-féle egyszerűségdogma meghaladására (*H. Cornelius: Psych. Als Erf-Wiss.*⁶ 117–141.). Ennek ellenére még mindig haboznak megtenni ezen irányba az utolsó, döntő lépést, mivel éppen ez a lépés vezetne el szükségképpen az impresszionista ismeretelmélet megdöntéséhez, és egy új filozófiai világfölfogás kidolgozásához. Még mindig ki szokás tartani azon nézet mellett, mely szerint az érzetek teljes tisztaságukban történő elgondolása érdekében el kell tekintenünk azok időbeli tartamától, ami persze azzal a következménnyel jár, hogy az ilyen időbeli tartamuktól megfosztott érzetek egyszerűekként jelennek meg. Ám amilyen mértékben nincs értelme egy kiterjedés nélküli kockáról beszélni, oly kevésbé lehet szó tartam nélküli érzetekről. Egy konkrét érzet mindig rendelkezik időbeli tartammal, legyen bár ez a tartam

⁴ Lásd a mű jelen kötetben található fordításának 13. §-át. (*A fordító megjegyzése.*)

⁵ Palágyi itt egy töredékké kombinálja a Hermann *Diels* és Walther *Kranz* szerinti „B91a” és a „B12” jelű önálló töredéket. Vö. pl. Steiner Kornél: *Görög Gondolkodók I.* Budapest: Kossuth, 1992, 32. és 38. o. (*A fordító megjegyzése.*)

⁶ Hans Cornelius: *Psychologie als Erfahrungswissenschaft*. Leipzig: Teubner, 1897.

<https://archive.org/stream/psychologiealser00corn#page/n0/mode/2up> (*A fordító megjegyzése.*)

még oly rövid is, és sehol sem keletkezhet olyan érzet, melynek időbeni tartama nulla volna, amely tehát egy matematikai időponttá zsugorodna össze. Az érzet természetéhez tartozik, hogy időben zajlik le, és megsemmisítjük az érzet fogalmát, ha annak időbeni lefolyásától eltekintünk – mégpedig éppen úgy, mintha a mozgás esetében tekintenénk el annak időbeli voltától.

Ha ezt megállapítjuk, nyilvánvalóvá válik, hogy minden érzetet úgy kell elgondolnunk, mint ami tetszőlegesen kicsiny időintervallumokból áll össze, és hogy ennek az összetettségnek következtében minden érzet szükségképpen határtalan titkot rejt magában. Különös módon mindenki elismeri, hogy érzeteink kicsiny és legkisebb térfelületei mindig tartalmaznak valami elérhetetlent fürkésző tekintetünk számára; az viszont, hogy érzeteinknek nem csupán kicsiny és még kisebb térfelületei, hanem kicsiny és még kisebb időintervallumai is mérhetetlen talányt rejtenek magukban, kevésbé közkeletű gondolatnak tűnik. Annak érdekében, hogy ezzel a nagy jelentőséggel bíró gondolattal megbarátkozzunk, célszerű érzeteink kicsiny időintervallumait ugyanezen érzetek apró fölületeinek mintájára elképzelni. Minél parányibb fölületet vizsgálunk tekintetünkkel, annál nehezebbünkre esik kvalitatív különbséget észlelni rajta, miközben a mikroszkóp hihetetlen sokaságú világgal bűvöl el bennünket ott, ahol segédeszköz nélküli tekintetünk csak egyformaságot képes fölfedezni. Amiként a térben egymást rendkívül szorosan határoló mozzanatok elmosódnak szemünk számára, úgy folynak össze észlelőkéességünk számára egy történés egészen apró egymást követő szakaszai. Míg azonban a mikroszkóp révén egy csodálatos eszközzel rendelkezünk ahhoz, hogy behatoljunk azon kicsiny szomszédos felületek világába, amelyek segédeszköz nélküli szemünk számára összefolynak, addig nem létezik sehol sem olyan optikai készülék, amely lehetővé tenné számunkra, hogy a másodperc sok milliónyi részében összefolyó titokzatos történéseket mesterségesen elkülönítsük és megkülönböztessük.

Mi több, el kell ismernünk, hogy azokra a nagyon kis idői szakaszokra, amelyekből a még oly rövid tartamú érzet is összetevődik, rendszerint egyáltalában nem szoktunk gondolni. Ez azzal függ össze, hogy időfogalmunk egyáltalában jóval kevésbé fejlett, mint térfogalmunk. Amíg például a valamennyire képzett és a geometriában járatos emberek a tisztán empirikus pontot – amiként esetleg azt egy ceruza hegyével a papírra rajzoljuk – sohasem tévesztik össze az úgynevezett matematikai térponttal, amelynek egyáltalában nem tulajdonítunk kiterjedést, addig még az iskolázott és elmés emberek között is találhatunk alkalmasint olyanokat, akik egyáltalában nem gondoltak még arra, hogy az empirikus és a matematikai most különbözik egymástól. Az empirikus most alatt mindig egy oly kis kiterjedésű időintervallumot értünk – tehát egy másodpercet, egy fél másodpercet –, amely hídként szolgálhat a múlt és a jelen között; a matematikai mosttal viszont a múlt és a jelen közötti abszolút élés, teljesen tartam nélküli határra gondolunk. Ha valaki nem alakítja ki magának a matematikai időpont fogalmát, akkor gondolkodása (legalábbis az idő és az időbeni események vonatkozásában) ugyanolyan primitív szinten marad, mint annak az embernek a térszemlélete, akinek fogalma sem volna az euklideszi geometriáról.

Vannak olyan gondolkodók, akik maguk a kiterjedés nélküli térpont fogalmával semmit sem tudnak kezdeni, mivel azt állítják, hogy egy ilyen térpontot nem szemléletes volta következtében egyáltalában nem lehet elgondolni. Ezzel a hajmeresztő gondolkodásmóddal szemben csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy egy jól meghatározott térbeli távolságot egyáltalában nem tudunk másként elképzelni, mint hogy azt matematikai pontok által határoljuk le, hiszen különben határát elmosódottnak kellene gondolnunk, és ennek következtében sohasem beszélhetnénk a geometriában jól meghatározott térbeli távolságról. Ugyanez a helyzet azonban az időbeli távolságokkal is. Ha szükségünk van arra, hogy teljesen rögzített, más időbeli távolsággal fölcserélhetetlen idői tartamról beszélhessünk, akkor bármely meghatározott időtartamot matematikai kezdő- és végpont által határoltnak kell elgondolnunk.

Érzeteink sohasem zsugorodnak össze matematikai (tehát kiterjedés nélküli) mosttá, hanem mindig egy bizonyos (bár igen csekély) időtartammal rendelkeznek, azaz egy olyan idői intervallumot töltenek ki, amelyet gondolatban tetszőlegesen sok kisebb és még kisebb intervallummá bonthatunk föl. Az, ami ezekben a kifejezetten kicsiny intervallumokban végbemegy, ugyanúgy ismeretlen marad számunkra, mint amiképpen a mikroszkóp segítségével még csak nem is álmodhatnánk arról, ami a kifejezetten apró térbeli főlshíneken jelen lehet. Hasonlóan ahhoz, amiképpen a világ ismeretlen számunkra a milliméter ezredrészén – a mikronon – belül, úgy az ezredmásodpercen – a mikromásodpercen – belüli események is titkot képeznek számunkra. És amiképpen a biológia azon fáradozik, hogy az élő szervezetek fölépítését a mikronokon belül tanulmányozza, úgy törekszik általában a fizika arra, hogy betekintést nyerjen a természeti események ezred- és milliomod-másodperceibe. Egy olyan természettudomány, amelyet nem hatna át ez a törekvés, nem volna természettudomány, mivel képtelen volna valóban újat nyújtani számunkra.

Az egész modern természettudomány valamennyi csodálatra méltó fölfedezésével együtt érthetetlen marad annak számára, aki nem érti meg, hogy jóllehet érzéseink révén bármikor ismeretségbe kerülhetünk egy adott eseménnyel, ám maga az esemény legkisebb időbeli szakai közvetlen megismerésünk számára elérhetetlenek maradnak. Így például a nehéz testek szabadeséséről már csupán azért is sokáig szükségképpen hamis elképzelések uralkodtak, mert számunkra, emberek számára nem adatott meg, hogy természetes észlelőképességünkkel behatoljunk azokba a kicsiny időintervallumokba, amit egy lehulló test igénybe vesz. Tegyük föl viszont, hogy egy óra hosszát venne igénybe, amíg egy leejtett aranytömb földet érne: szükség lett volna-e ekkor is egy Galileire a szabadesés törvényének fölfedezésére? Nem ismerte-e volna föl ekkor bárki, hogy a lehulló aranytömb a második negyedóra végére négyszer akkora utat tesz meg, mint az első negyedóra végéig, és hogy egyáltalában a megtett út az idő négyzetével arányosan növekszik? Mivel azonban észlelőképességünk (a kis tértartományokhoz hasonlóan) a kis időtartamok vonatkozásában csődöt mond, az emberiségnek egy olyan zseni megjelenésére kellett várnia, mint amilyen Galilei volt, hogy a szabadesésről valamiféle megbízható fogalmat alkothasson. Annak érdekében tehát, hogy fölfoghassuk azt az előrehaladást, amelyet a természettudományokban elérhetünk, el kell ismernünk, hogy *bármely* esemény szükségképpen titokzatos számunkra már csupán azért is, mert olyan kis időbeli szakaszokból áll, amelyeket nem vagyunk képesek észlelni.

Az érzetek tehát egyáltalában nem oly módon teljesen *ismertek* vagy *adottak*, mint amilyenek *Locke* vagy *Kant* óta tartják őket. Természetesen saját érzéseinkkel maradéktalanul ismeretségben vagyunk, úgyhogy még azt is mondhatjuk róluk, hogy adottak számunkra. Ám ezzel az adottsággal igen sajátos a helyzet: az érzetek oly módon adóttak, mint amiképpen csak egy rejtvény lehet adott. Azok a legkisebb időbeli szakaszok, amelyekből összeállnak, ismeretlenek számunkra, úgyhogy – egy aritmetikai hasonlattal kifejezve – minden érzetben olyan összegzés áll előttünk, amelynek eredménye ugyan ismert, de melynek egyedi, összegzendő tényezői rejtve maradnak. Minden érzet összegzés révén keletkezett érzet (összerzet). Csupán ez a fölfogás az, amely érthetővé teszi számunkra, hogy miképpen lehetséges egy olyan természettudomány, amely az eseményeket nagyobb pontossággal kutatja annál, mint amiképpen azok természetes érzetészlelő-képességünk által megismerhetők. Ha úgy volna – mint amiképpen ezt az impresszionizmus véli –, hogy érzéseinket teljesen ismerjük, akkor minden olyan törekvés önellentmondó volna, amely a természeti eseményeknek a pusztá észlelés révén lehetségesnél nagyobb pontosságú kutatására törekedne. Ha például egy hang vagy szín érzete ismert volna valamennyi kicsiny időbeli részletében, mit kellene még, az ég szerelmére, kiderítenünk annak tekintetében? Az impresszionizmus tehát egy olyan világfölfogáshoz vezet, amelyben mindaz, ami az érzékek által adott, egyáltalában nem tartalmazhat ismeretlen mozzanatot. Ha viszont nincs semmi ismeretlen abban, amit érzékelünk, akkor minden természettudomány értelmét veszíti, mivel

azok éppen azt szeretnék föltárni számunkra, ami érzeteinkben érzékelt volta ellenére ismeretlen marad.

Az impresszionista ismeretelmélet eredendően a természettudományok számára a lehetőség szerinti legnagyobb segítséget szeretné nyújtani. Minden megismerést a tapasztalat, és minden tapasztalatot az érzet irányába mozdít el. S csak isten tudná megmondani, hogy mily nagy hálát vár el ezért cserébe a természet kutatójától. Amennyiben azonban ez a megközelítés az érzetet világképünk egyszerű vagy elemi mozzanataként állítja elénk, annyiban a mindenkori világképet teljesen ismert elemekből – az érzetektől – építi föl, s ezáltal tagadja azt az ismeretlent, amelyet e világkép – érzetként való adottsága ellenére – tartalmaz. Éppen azt tagadja, melynek kutatása minden természetkutató leghőbb vágya. A mindenkori világképet, úgy, amiképpen az az érzékeink által adva van, problémamentessé teszi, és ezáltal nyilvánvalóvá válik azon veszélyes túlbuzgósága, amely a természettudomány iránt eltölti. Mint a túl gyengéd anya, aki merő gondoskodásból szíve fiacskájától elveszi a fényt és a levegőt, úgy öli meg az impresszionizmus a természettudomány életelemét, az ismeretlent, a nagy X-et, ami nélkül annak – problémák hiányában – tönkre kell mennie.

Ha az éppen aktuális érzéki világkép nem tartalmaz magában ismeretlen mozzanatokat, akkor ez azt jelenti, hogy azzal teljesen elégedettnek kell lennünk. Nincs okunk azzal kapcsolatosan továbbkérdeznünk; némává válunk. Azt látjuk, hogy az impresszionizmus jóval boldogabbá tesz bennünket, mint amiképpen ezt mi magunk szeretnénk. Mert a problémamentesség boldogsága a kétségbeesésbe kerget. Szeretnénk valami ismeretlent, szeretnénk valami után kutatni, de elrabolja tőlünk ezt az ismeretlent, és ezáltal azt a gondolatot kelti bennünk, hogy egyáltalában nincs semmi, amit kutathatnánk, amit megismerhetnénk. Az impresszionizmus annak teljes ismertségével akar bennünket boldoggá tenni, amit látunk, és a kezünkkel megragadhatunk, tehát amit érzékelünk. Ezáltal azonban arra a kétségbeesett gondolatra ösztönöz, hogy az érzetek e jól ismert világában nincs semmi keresni-, kutatni- és megismernivaló számunkra. Így az impresszionizmus két, egymással szemben álló szélsőség felé hajt: minden érzékelt dolog boldog problémamentességéhez, és a megismerőképességünket mint olyat általában illető teljes kétségbeeséshez. Ez a két szélsőség történelmileg *Berkeley* és *Hume* impresszionista tanításában jutott kifejezésre. Az első az impresszionizmusból üdvtant csinál: „a valódi és tökéletes megismerés” üdvtanát. A másik minden más modern gondolkodónál inkább arra tanít bennünket, hogy általában kételkedjünk megismerőképességünkben mint olyanban.

A természettudomány lehetőségének érdekében föl kell adnunk az érzetek egyszerűségének tanát. Mert ha az érzet egyszerű, akkor nem kérdezhetünk róla semmi továbbit. Ha viszont minden érzetet határtalanul összetettnek tekintünk, akkor ismertsége ellenére minden egyes érzet határtalanul problémássá válik. Ekkor képesek leszünk annak megértésére, hogy a természetkutató a másodperc milliomodnyi és billiomodnyi részeibe törekszik behatolni: egyáltalában nem elégedik meg azzal, amit természetes észlelőképessége által megragad, hanem arra törekszik, hogy behatoljon az érzékelés egyre kisebb idői szakaszaiba, hogy ily módon a lehetőség szerint messze túllépjen észlelőképességünk fogyatékos voltán. Röviden: nem az érzet egyszerűségének dogmája, hanem határtalan összetettségének tana az, ami a természettudomány és a filozófia szellemének egyáltalában megfelel.

Ha arra törekszünk, hogy behatoljunk érzeteink egyre kisebb időbeli intervallumaiba, tulajdonképpen azon kérdés elé kerülünk, hogy mi lehet az, ami végül a tartam nélküli matematikai időpontban végbemegy. Ez a *valóság* vagy a *realitás problémája*. A mindennapi életben valóságosnak vagy reálisnak azt nevezzük, ami éppen történik, ám ennek során azonban még nem szoktuk megkülönböztetni az empirikus „most”-ot a matematikai „most”-tól. Ebből származik az a jól ismert tévedés, melyeknek következtében a naiv emberek a valóságot könnyen összecserélik érzeteikkel. A valóságos azonban mindig csak az, ami a

matematikai most alatt megy végbe, bár ez a valóságos sohasem ragadható meg közvetlenül az ember által, hiszen észlelőképességünk sohasem lesz képes a tartam nélküli „most”-ba behatolni. A tartam nélküli „most” helyett mindig csak az empirikus „most” jelenik meg érzeteink észlelésében, azaz a másodperc azon tört része, melyben az érzékelés lezajlik. Az időben áramló érzetek által azt fogjuk föl, ami a tartam nélküli matematikai pillanatokban valóságosan végbemegy. A pillanatszerű valóság vagy realitás időbeli érzetekké folyik szét számunkra. *Időbeli érzeteinket a nem időbeli valósággal hozzuk relációba, míg érzéki világképiünket a nem érzéki realitással.* S ebben a tételben az emberi szellem alapvető metafizikai jellege fejeződik ki.